

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 22 may 2025-ci il tarixdə “Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatun türbəsi dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsinin bərpası və konservasiyası ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncamı ölkə rəhbərinin milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub yaşadılmasına göstərdiyi diqqət və qayğının növbəti təzahürüdür.

Milli dövlətçiliyimizin 9 əsrlik yadigarı

Möminə xatun türbəsi Atabəylərin ölməz ana sevgisi abidəsidir



Möminə xatun

Tarixi keçmişimizə dərin ehtiramı ifadə edən sənədə deyilir: “Naxçıvan şəhərində yerləşən böyük tarix və mədəniyyət yadigarı Möminə xatun türbəsi Azərbaycan milli memarlığının möhtəşəm abidəsi və Şərq memarlığının incilərindən biridir. XII əsrin görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvaninin dühası ilə yaradılmış bu nadir və monumental sənət nümunəsi öz kompozisiya hallına, kamilliyinə və zərifliyinə görə bütövlükdə İslam aləminin şah əsərləri sırasında fəxri yer tutur. Məşhursuz gözəlliyə malik türbə Azərbaycanda həmin dövrlərdə yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətin və dövlətçilik ənənələrinin mövcudluğunun əyani təəcəssümüdür”. Göründüyü kimi, bu sənəd həm də mədəniyyət incilərimizin dünyaya tanındılması baxımından böyük önəm daşıyır.

Ulu öndər Heydər Əliyev qədim Naxçıvanda Möminə xatun türbəsi kimi nadir sənət əsərinin ucaldılmasını mədəniyyətin və dövlətçiliyin yüksək səviyyədə olması ilə əlaqələndirərək demişdir: “Naxçıvan ərazisini götürsək, bu kiçik ərazidə həddindən çox dünya miqyaslı tarixi-memarlıq abidələri var. Onlar yüz illərlə durub, yaşayıbdır. Düzdür, bizlər çox vaxt bu abidəni gözəl memarlıq abidəsi kimi təbliğ edirik. Bu abidənin memarlıq qiyməti ilə bərabər, bizim üçün, bəlkə, daha da böyük qiyməti Azərbaycanın qədim dövlət olmasını göstərməsidir. Bu təkcə memarlığın zənginliyini yox, dövlətçiliyin nə qədər zəngin olduğunu, nə qədər möhkəm olduğunu da göstərir”.

Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin XII-XIV əsrlər dövrü intibah dövrü kimi xarakterizə olunur. XII əsrin ortalarından Eldənizlər xanədanının (1136-1225) hökmranlıq etdiyi Azərbaycan dövləti təşəkkül tapdı. Naxçıvan XII əsrin 30-70-ci illərində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsas mərkəzi şəhəri, paytaxtı olmuşdur. Eldənizlər dövlətinin banisi Atabəy Şəmsəddinin hakimiyyətinin ilk dövrlərindən dövlətin siyasi, “padşahlıq iqamətgahı” Naxçıvan şəhərində yerləşmişdir.

“Əcaib-əd-dünya” əsərində yazılır: “Naxçıvan Eldənizlər dövründə tam tərəqqiyə çatdı. Orada padşahlıq iqamətgahı (darülmülk) yaradıldı və dövlətxana təsis edildi”. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründə (1146-1175) Naxçıvan Atabəylər dövlətinin əsas iqtisadi, siyasi və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmışdır. Şəmsəddin Eldənizin daimi yaşayış yeri Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Naxçıvan vilayətinin torpaqları tac (xass) torpağı idi. Şəmsəddin Eldəniz dövrünün görkəmli dövlət xadimi kimi şöhrət qazanmışdı. O, qurduğu dövləti qüdrətləndirmək, ərazilərini genişləndirmək üçün böyük işlər görüb. “Böyük Atabəy” titulu alan Şəmsəddin Eldənizin böyük oğlu Cahan Pəhləvan onun əmir-hacibi, Qızıl Arslan isə ordunun baş komandanı təyin edilmişdir.

Şəmsəddin Eldənizin ölümündən sonra, oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan zamanı (1175-1186) dövlətin paytaxtı Naxçıvandan Həmədan şəhərinə köçürüldü (1175). Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarını Məhəmməd Cahan Pəhləvanın kiçik qardaşı Qızıl Arslan (1186-1191) idarə edirdi. Eldənizlərin bütün hakimiyyəti dövründə Naxçıvan şəhəri ikinci paytaxt statusunu saxlayırdı.

“Əcaib-əd-dünya” əsərində Naxçıvan şəhəri haqqında belə yazılıb: “Orada çoxlu saray, köşk, eyvan vardır. Şəhərin yaxınlığında daşdan qala tikilmişdir. Qalada mədrəsə və məscid vardır. Bütün binalar gəcdən

və bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç-dörd mərtəbəlidir”. Təbrizdən və Bağdaddan sonra Naxçıvan kimi cəlalı və əzəmətli şəhər yox idi.

“Möminə xatun” türbəsi

Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1132-1135) Şəmsəddin Eldəniz sultanın şəxsi məmlüklərindən biri olmuşdur. Sultanın qadını dövlət işlərində onun ən yaxın məsləhətçisi Möminə xatun Eldənizə xüsusi iltifat göstərirdi. Sultan Şəmsəddinin sadıqlığını yüksək qiymətləndirərək ona əmir rütbəsi verir və azyaşlı oğlu Arslan şaha atabəy təyin edir. 1136-cı ildə Arrana yiyələnən Eldəniz tədricən bütün Azərbaycana sahib olur. Şəmsəddin Eldəniz öz dövrünün bacarıqlı dövlət xadimi olmuşdur.

Sultan II Toğrul öldükdən sonra (1134) Şəmsəddin Eldəniz Möminə xatunla evlənir. Möminə xatun Azərbaycanın ağıllı və diplomat qadınlarından olmuşdur. O, Atabəylər dövlətinin xarici və daxili siyasətində ərinin və oğlanlarının yaxın köməkçisi və məsləhətçisi olmuşdur. Sədrəddin əl-Hüseyni bildirir ki, Möminə xatun həmişə Şəmsəddin Eldənizin ölkə səyahətlə-

hündür və incə kompozisiyalı türbələrindən sayılan Möminə xatun türbəsini 1186-cı ildə ucaltmışdır. Həmin dövrdə türbə böyük bir memarlıq kompleksinə daxil idi.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin yük-

sək nailiyyətlərinin yaratıcısı, bu məktəbin çiçəklənməsini təmin edən, memarlıq təzahürünün klassiki və Naxçıvan memarlıq məktəbini geniş beynəlxalq səviyyəyə çıxaran Əcəmi Naxçıvani olmuşdur. Məktəbin əsasını qoymuş memarın yaradıcılıq dast-xəttinin parlaq cizgiləri də möhz bu şəhərdə və abidələrdə izlənilir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən görkəmli siması olaraq orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında dərin və silinməz izlər buraxmış, özündən sonrakı Azərbaycan memarlıq sənətinə istiqamətverici təsir göstərmişdir. Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq üslubu baştağ və onun cinahlarında duran sərbəst minarələrin qurulması kompozisiyasının yaradılmasıdır. Bu cür kompozisiyanın Əcəmiyə kimi olması elmə məlum deyil.

Memarlıq əsərlərində “əl-Bənnə” ifadəsi ilə təqdim edən Əcəmi, bir alyazmada qeyd etdiyi kimi, “Şeyxül mühəndis” (mühəndislər başçısı) ayamasını daşımasıdır. O dövrün, eləcə də sonrakı dövr sənətkarları da elmə yiyələnməli idilər. Memar üçün sənət və elm bir zərurət idi. Möhz buna görə memar-sənətkar riyazi, həndəsi, astronomik biliklərə dərinlən yiyələnməli



Möminə xatun türbəsi

rində müşayiət edirdi, dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində onun fikri ilə hesablaşırdılar.

Möminə xatun xalq arasında da böyük hörmətə layiq idi, çünki ölkə vətəndaşlarının tale və maraqlarına biganə deyildi, mədəniyyətin, maarifin inkişafına köməklik edirdi. Bu ağıllı və hörmətəlayiq qadının şərafına Naxçıvanda nadir və möhtəşəm məqbərə tikilmişdir. Elə bu sədaqətinə görə o, 1175-ci ildə vəfat etdikdən sonra əri Şəmsəddin Eldəniz onun məzarı üzərində əzəmətli türbə tikdirmək haqqında qərar vermişdir. Möminə xatun 30 sentyabr 1175-ci ildə Naxçıvanda əbədiyyətə qovuşmuş, ondan bir ay sonra Şəmsəddin Eldəniz də dünyadan köçmüşdür.

Özülü 1175-ci ilin oktyabrında qoyulan məqbərənin inşası onların böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən 1186-cı ilin aprel ayında başa çatdırılmışdır. Bələliklə Möminə xatun və Şəmsəddin Eldənizin dəfn olunduqları məqbərə 10 il 3 aya inşa edilmişdir. Təəssüf edilsə haldır ki, bir sıra yazılarda, hətta tədqiqat əsərlərində Möminə xatun məqbərəsinin inşa tarixində səhvlərə yol verilmişdir. Türbənin tikilməsinə başlandıqı tarixi onun istifadəyə verilməsi tarixi kimi vermişlər.

Əcəmi Naxçıvani

Naxçıvanda memarlıq sənəti XII əsrdə yüksək səviyyəyə çatmışdır. Çoxsaylı dini memarlıq abidələri və müllki binalar, zəngin ornamentlər və boyalarla bəzədilmiş əzəmətli məscidlər, türbələr, saraylar, karvanşaraylar, körpülər, qala və bürclər, mədrəsələr, bəzəkli yaşayış evləri, zəngin tərtibatlı hamamlar və s. inşa edilmişdir.

XII əsrdə Naxçıvanda yaşayıb yaratmış, Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsasını qoymuş Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin yaratdığı əsərlərdən ikisi dövrümüzdə də əzəmətlə ucalır: Naxçıvan şəhərindəki Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatun türbələri.

Əcəmi Naxçıvani Yusif Küseyr oğlu türbəsini 1162-ci ildə tikmişdir. Memar təkcə Azərbaycanda deyil, islam aləminin ən



Ümummilli lider Heydər Əliyev və Prezident İlham Əliyev Möminə xatun türbəsində

mizdir: “Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürlük, əsər qalır yadigar”.

Türbənin üzərindəki naxışlar Əcəmi Naxçıvaninin həndəsi ornamentlər yaratmaq sahəsində mahir sənətkar olduğunu əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda onun gözəl nəbəti ornament bəzəyi ustası olduğunu göstərir. O, müxtəlif rəsmli medalyonların hamısını sadəlik xarakterinə görə oxşar nəbəti ornamentlərlə çərçivələmişdir.

Abidənin kitabələri

Möminə xatun türbəsi haqqında bəzi məlumatları kitabələrdən öyrənmək olur. Türbənin eksteriyerində 14, interyerində 5 kitabə vardır. Türbənin günbəzi ilə gövdəsini birləşdirən kəmər üzərindəki kitabədə Möminə xatunun vəfat tarixindən bəhs olunur. Kitabənin yazıları ağı, yerlik isə sürməyi rəngli kaşı parçaları ilə tərtib edilmişdir.

Türbənin üzərində olan kitabələri öyrənən alimlərdən biri, tarixçi-etnoqraf Əjdər Ələsgərzadə olmuşdur. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, önüzlü türbənin bütün üzərləri kənardan Qurani-Kərimin 36-cı surəsi olan “Yasin”in mətni ilə həşiyələnib. İki dəfə təkrar olunmaqla bu surə bir dəfə birinci üzdən beşinciyə, o biri dəfə altıncı üzdən onuncu üzədək davam edir. Hər bir üzdə yazı sağda aşağıdan yuxarıya yönəlir, sonra yuxarıda üfquq davam edir və aşağı istiqamətlənir.

Türbənin 10 üzünün hər birinin yuxarısında eyni mənada olan 10 ədəd dini məzmunlu kitabə yerləşir. Türbə işi hər bir vəchinin ətrafını əhatə edən enli kəmər üzərində yerləşən dini xarakterli yazılar qırmızı və formalı kərpiclərin düzülüşü ilə başa çatdırılmışdır. Türbənin qapısı üstündəki birinci kitabədə türbənin inşaat tarixi, ikinci kitabədə isə türbənin usta-memarı naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkr oğlunun adı yazılmışdır. Türbənin interyerindəki 5 kitabədən biri daxili friz kəməri üzərində, iki, üç, dörd və beşinci kitabə isə daxili günbəz divarında yerləşir. Bu dörd kitabə iri həcmli dairəvi formalı qönçələrdən ibarətdir. İnteryerdəki yazılar dini məzmun daşıyır. Yazılar kərək materialı üzərində oyma üsul ilə edilmişdir.

Türbənin daxili qüllənin uca interyerini qapayan günbəzin iç səthində dörd dairəvi medalyon perpendikulyar oxlar üzərində qoyulmuşdur. Nadir gəctərəşliq əsərləri olan bu medalyonların kompozisiya özəyi “Allah” yazısıdır. Kitabələr Əcəminin əsərlərində o dövrdəlik görünməyən bədii-estetik dəyər və önəm alır. Kufi kitabələrinin bolluğu, müəkkəbliyi, bitkinliyi həndəsi ornamentlərlə qaynayıb qarışması baxımından Möminə xatun türbəsinin Ön Asiya regionunda bənzəri yoxdur.

Abidənin kitabələri haqqında xarici ölkə alimləri də bəhs etmişlər. Məşhur şərqşünas Hartman tədqiqatlarında kitabələrin təhlilinə yer vermişdən alman memarı E.Yakobstal bunları kitabına əlavə etmişdir.

9 əsrin şahidi

Möminə xatun türbəsi memarlıq sənətinin şah əsəri, orta əsr memarlıq tarixinin yüksək zirvələrindən biridir. Ona görə də bu abidə bir çox alimlərin, xüsusilə sənət adamlarının diqqətini cəlb etmiş və yaradıcılıqlarında bundan faydalandıqlarını qeyd etmişlər. Fransız səyyahı Dübya-de Monper, akad. Fren. H.Xanikov, İ.Djebataya, alman memarı E.Yakobstal, şərqşünas Hartman, akad. M.Alpatov, türk memarı Sinan və b. türbə haqqında çox yüksək fikirlər söyləmiş, praktik işlərində bu sənət əsərindən faydalanmışlar.

Məşhur sənətsünas, akademik M.Alpatov üçcildlik “Ümumdünya incəsənət tarixi” əsərində Möminə xatun türbəsini təhlil edərk yazmışdır: “Belə yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyanın belə klassik kamilliyinə və mükəmməl işlənməsinə bu zamanlar Orta Avropada təsadüf etmək mümkün deyildir. Naxçıvan türbəsinin klassik şərq ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri Firdovsinin “Şahnamə” (X-XI əsr) və yaxud Nəzaminin “Leyli və Məcnun” (XII əsr) poemasında olduğu kimi insanpərvərlik nəfəsi gəlir”.

Avstriya sənətsünası E.Dits həmmüəllifi olduğu “Türk sənəti tarixi” əsərində məşhur türk memarı Sinanın yaradıcılığından bəhs edərkən deyir ki, Sinanın İstanbulda tikdiyi bəzi türbələr, şübhəsiz ki, Naxçıvan

türbələrindən təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1999-cu ilin oktyabr ayında Naxçıvanda rəsmi səfərdə olarkən Möminə xatun türbəsini ziyarət etmiş (14 oktyabr) və orada çıxış edərək demişdir: “Bu abidənin qiyməti yoxdur. Çox vaxt, elə bu gün də bunu gözəl memarlıq abidəsi kimi təbliğ edirlər. Bu təbiidir, doğrudan da belədir. Dağılanlar dağılıb, amma qalanlar içərisində Möminə xatun məqbərəsi XII əsrdə, orta əsrlərdə Azərbaycanın nə qədər zəngin mədəniyyəti olduğunu, doğrudan da böyük memarlıq məktəbi olduğunu göstərir. Bilirik ki, Əcəmi Naxçıvani və onun yaratdığı məktəb təkcə Naxçıvanı əhatə etmir, Şərq aləminin böyük bir hissəsində onun memarlıq üslubu, memarlıq məktəbi davam edib, böyük əsərlər yaradıblar”.

Nadir bərpa və mühafizə layihəsi

Möminə xatun türbəsi Azərbaycan milli memarlığının incilərindən biri kimi, 840 ilə yaxındır ki, insanları öz şəhərdə saxlayır, onlarda sənətə, mədəniyyətə sevgi və məhəbbət aşılayır.

Sovetlər dövründə tarix və mədəniyyət abidələrinə, xüsusilə də milli respublikalarda olan abidələrə elə də böyük diqqət və qayğı olmayıb. Eləcə də bu fikirləri Naxçıvan abidələri, o cümlədən Möminə xatun türbəsi haqqında da demək olar. Qayğısızlığın nəticəsidir ki, Möminə xatun türbəsinin ətrafında olan bir neçə abidə dağılmışdır.

Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra rus hərbiçiləri şərqşünaslar, etnoqraflar və arxeoloqlar bu abidələrdə axtarışlar və qazıntıları aparmışlar. 1953-cü ildə Moskvadan gəlmiş bir neçə tədqiqatçı Möminə xatun türbəsinə axtarışlar aparmış, əldə etdikləri materialları özləri ilə aparmışlar. 1957-ci ildə isə türbənin sərdabə hissəsində qazıntı işləri aparılmış, sərdabədəki məzarların baş daşları və sümükləri mərkəzə aparmışlar (Elmə məlumdur ki, türbənin sərdabəsində Möminə xatun, Şəmsəddin Eldəniz və övladları Məhəmməd Cahan Pəhləvan dəfn edilmişdir).

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətinin həm birinci, həm də ikinci dövründə Möminə xatun türbəsini dağıdılmaqdan xilas etmək üçün abidənin özündə bərpa işləri, ətrafında isə quruculuq işləri görülmüşdür. Ümummilli lider 1999-cu il oktyabrın 14-də türbəni ziyarət etmiş və bərpa edilməsi ilə əlaqədar aid təşkilatlara tapşırıqlar vermişdir.

Prezident Heydər Əliyev 2002-ci il avqustun 12-də AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədəki giriş nitqində Naxçıvandakı tarix-mədəniyyət abidələri, onların əhəmiyyəti və öyrənilməsi zəruriliyindən bəhs edərkən demişdir: “Mən indi desəm ki, Möminə xatun türbəsi haqqında geniş təsvirli, müasir poliqrafiya səviyyəsində hazırlanmış albom, onun haqqında tarixi mənbələr və başqa şeylər toplusu varmı? Hesab edirəm ki, yoxdur, mən görməmişəm. Ayır-ayrı bukletlər var, broşurlar var. Ancaq ələ bircə bu abidə böyük bir kitabə bərabərdir. Yəqin ki, kitab da bunun yanında heç bir şeydir. Amma o, kitabda əks etdirilməyibdir. Onun həm memarlıq xüsusiyyətləri, həm mühəndis işləri, inşaat işləri, tikinti materialları, abidənin qarşısını tarixi və sair. Onun hər bir fraqmenti müasir poliqrafiya üsulundan istifadə edilərkən albomda əks olunsun, onun özü ilə Azərbaycan mədəniyyətinin nə qədər zəngin olduğunu göstərəcəkdir”.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə abidə yüksək səviyyədə bərpa və restavrasiya ediləcək. Bunun üçün dövlət başçısı aid təşkilatlara tapşırıqlar verib və ilkin işlər üçün vəsait də ayırıb. Qətiyyətlə inanırıq ki, Möminə xatun türbəsi bundan sonra da hələ min illərlə insanlara sənətin gözəllik və incəliyini aşılayacaq, xalqımız isə bundan qürur duyacaq.

UNESCO siyahısında yer tutan Möminə xatun türbəsinin bərpası ilə bağlı Prezident sərəncamı Azərbaycan mədəniyyətinin qorunması və inkişafına əhəmiyyətli töhfə olacaqdır.

*İsmayıl HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik*